

УДК 94(477)

Дояр Л.В.

«ПРИДНІПРОВСЬКИЙ» ФРАГМЕНТ ЖИТТЯ БІЛЬШОВИКА АРТЕМА: ІСТОРІЯ ДКРР

У статті розглянуто «придніпровську» сторінку біографії відомого діяча Артема, пов'язану з існуванням Донецько-Криворізької Радянської Республіки.

Ключові слова: радянська соціалістична республіка, більшовики.

В статье рассмотрена «приднепровская» страница биографии известного деятеля Артема, связанная с существованием Донецко-Криворожской Советской Республики.

Ключевые слова: советская социалистическая республика, большевики.

In article the pridneprovska's page of the biography of the known figure Artem, connected with existence by Donetsko-Krivorozhskoj of the Soviet Republic is considered.

Keywords: the Soviet socialist republic, Bolsheviks.

Федір Андрійович Сергєєв (партійний псевдонім – Артем) (1883-1921) – відома постать в історії російського більшовицького руху. Він був учнем і соратником В.І. Леніна, в момент епохального розколу РСДРП на меншовиків і більшовиків відразу прийняв сторону вождя світового пролетаріату і став більшовиком. Цей факт біографії Ф.А. Сергєєва, безумовно, сприяв розвитку історіографії з проблем «артемознавства». Останнє було започатковане у 1922 р. і відчутно збагатилося за радянської доби [1]. Водночас, коротке політичне життя більшовика (разом з делегатами Конгресу Комінтерна під час випробувань аеровагону у липні 1921 р. він трагічно загинув) не дозволило перетворити його діяльність на предмет активних наукових досліджень.

Постать Артема є вельми цікавою в контексті історії Придніпров'я, адже він мешкав у Катеринославі, у 1901 р. закінчив Катеринославське реальне училище, був ініціатором утворення Донецько-Криворізької Радянської Республіки на початку 1918 р.

Утворення, функціонування та ліквідації ДКРР, на наш погляд, є одним із найскладніших сюжетів місцевої історії. Тож основною метою нашої статті є вивчення цього регіонального державного утворення у якості «придніпровського» фрагменту життя і діяльності більшовика Артема.

За радянських часів ця проблема ніколи не була серед пріоритетних, адже у ній було чимало ідеологічних незручностей: Артем, його колеги по Раднаркому ДКРР, криворізькі більшовики (В. Валявко, С. Тинок, П. Сиволап, О. Фесенко, В. Бондаренко) фактично відмовилися від національного характеру радянського державного будівництва [8; 19]. Як зазначає професор В.Ф. Солдатенко, ДКРР була утворена на принципах економічного суверенітету, адже передбачалося, що РСФРР мала стати федерацією економічних областей, а не національних утворень [19]. Відтак, науковці УРСР

оминали дану тему, бо остання суперечила загальній концепції радянського державотворення в Україні та заважала демонструвати національний характер перемоги соціалістичної революції у республіці. На зламі епох, у 1990 р., проблему ДКРР загострив колишній криворіжець, автор наукової концепції історії Кривого Рогу професор П.Л. Варгатюк [4]. Фактично, від його публікацій вищеназвана чотирилітерна аббревіатура ДКРР стала широко вживаною у сучасній українській історіографії. За роки незалежності інтерес до даної наукової проблеми відчутно поживався [15] і навіть, за висловом професора В.В. Іваненка, набув політичної забарвленості [10, с. 171-172].

Відомості про ДКРР зустрічаються у різноманітних виданнях: енциклопедичних виданнях [7; 9; 11; 18; 21], довідниках [5-6], наукових статтях і монографіях [4; 8; 10; 15; 17; 19], навчальних посібниках та підручниках [2, с. 12-14, 16, 20]. Важливим нарративним джерелом з поставленої проблеми, на наш погляд, є спогади більшовички Євгенії Богданівни Бош [3]. Остання була першим очільником радянського уряду в республіці [13, с. 61], тож підтримувала належні стосунки з регіональними радянськими республіками, які виникли на території України.

Донецько-Криворізька Радянська Республіка була утворена у Харкові на IV обласному з'їзді Рад робітничих делегатів Донецького і Криворізького басейнів [9, с. 381; 12, с. 229; 14, с. 70; 17, с. 107-108]. Столицею регіональної радянської держави стало місто Харків. На з'їзді було обрано обласний виконавчий комітет Рад. За різними даними до нього увійшло 9 [10, с. 176] чи 11 осіб [9, с. 381; 17, с. 108]. 14 лютого 1918 р. на першому засіданні обласного комітету було обрано Раднарком ДКРР у складі: голова і комісар народного господарства – Ф.А. Сергєєв (Артем), нарком внутрішніх справ – С.П. Васильченко, нарком фінансів – В.І. Межлаук, нарком народної освіти – М.П. Жаков, нарком праці – Б.Й. Магідов, нарком у судових справах – В.Г. Філов, нарком із військової справи – М.Л. Рухимович, нарком держконтролю – А.З. Каменський [7, с. 199; 9, с. 381, 10, с. 176-177]. У березні 1918 р. Раднарком ДКРР поповнився І. Кожевниковим – наркомом пошти і телеграфу та І. Варейкисом – заступником наркома народної опіки [10, с. 177].

За короткий термін свого правління Раднарком Донецько-Криворізької республіки [інша, синонімічна, назва – обласна Рада Народних Комісарів – Л.Д.] започаткував політику націоналізації підприємств, зокрема, рудників Кривбасу [9, с. 381]; прийняв рішення щодо розширення будівництва у Донбасі, затвердив «Положення» про Південну обласну Раду народного господарства [фактично, прототип майбутньої Вищої Ради Народного Господарства – Л.Д.], асигнувавши на її розвиток 20 млн крб. [17, с. 108].

У науковій літературі є певні розбіжності щодо дати утворення ДКРР. У радянській історіографії датою проголошення ДКРР називалося 27 січня 1918 р. [7, с. 199; 14, с. 70], при цьому енциклопедичні видання обмежувалися неточними даними на кшталт – «січень 1918 р.» [21, с. 108], «кінець січня 1918 р.» [18, с. 408]. Сучасна українська історіографія, не вступаючи у гострі дискусії з цього приводу, бо питання не виглядає принциповим, наводить іншу дату – 30 січня або 12 лютого за новим стилем [9, с. 381; 12, с. 229; 13, с. 203].

Зазначимо, що 27 січня стало днем відкриття IV з'їзду, коли луганський більшовик А.З. Каменський без попереднього обговорення, як говорять історики В.В. Іваненко і О.О. Поплавський «спонтанно», увів до черги денної питання про виділення Донецького басейну «в автономну одиницю» [10, с. 173]. Згодом, впродовж кількох днів заслуховувалися доповіді і обиралися керівні органи нової республіки [19], тож легітимація ДКРР стала реальністю лише під кінець роботи з'їзду.

Суперечливою є думка стосовно просторових меж ДКРР. Сучасні українські дослідники пишуть, що до складу проголошеної республіки увійшли території Донецького і Криворізького промислових басейнів, Харківської та Катеринославської губерній [9, с. 381], тоді як у радянській історіографії простежувалася тенденція до збільшення площі ДКРР: зокрема, зазначалося, що до складу останньої входили території Херсонської губернії та прилеглі до них «промислові райони Облaсті війська Донського» [18, с. 408], у 2-томному академічному виданні з історії Української РСР (К., 1967) з цього приводу говорилося: «До складу нової республіки було включено територію Катеринославської, Харківської та частину Херсонської губернії, а також частину Каменської і Ростовської областей з такими великими містами, як Ростов, Таганрог, Новочеркаськ, які, як відомо, належали Радянській Росії» [14, с. 70]. На наш погляд, у встановленні просторових меж ДКРР яскраво відобразилися внутрішні протиріччя усєї радянської ідеології, зокрема, зіткнення наднаціонального радикалізму, що його вочевидь сповідували лідери ДКРР і сам Артем, і затверджені Й. Сталіним парадигми національного соціалістичного будівництва. Ідеї інтернаціонального життя з домінуючою економічною складовою для промислової України, про що у 1918 р. говорили А. Каменський, С. Васильченко, В. Межлаук та ін., частина української нації успадкувала генетично. За радянських часів ці ідеї виглядали привабливо, навіть пікантно, адже були дозволеними і забороненими одночасно. У сучасній Україні останні перетворилися на загрозу для територіальній цілісності держави.

Сповнені протиріч і деякі інші відомості з історії ДКРР. В першу чергу, це стосується статусу останньої: республіку досить часто називали областю, що відобразилося у таких назвах, як Донецько-Криворізька область, Донецько-Криворізький обком, обласна Рада Народних Комісарів, Південна обласна Рада народного господарства тощо. У радянській історіографії знайшла відображення еволюція статусу ДКРР: від автономії у складі Радянської Росії [14, с. 70] [до 19 березня 1918 р. – Л.Д.] до «обласного статусу» ДКРР як «крайового об'єднання» у складі радянської Української Народної Республіки з відповідними йому «обласними» структурами законодавчої та виконавчої влади: обласним з'їздом Рад, обласним Виконавчим Комітетом, обласною Радою Народних Комісарів [17, с. 108] [відповідно до рішень II Всеукраїнського з'їзду Рад – Л.Д.]. У сучасній українській історіографії висловлюється думка про незалежність Донецько-Криворізького державного утворення [12, с. 229].

Про політичні переваги промислових регіонів України у своїх мемуарах писала і Є. Бош. Вона розповідала, що обласний комітет Рад робітничих депутатів Донбасу і Кривбасу існував ще до соціалістичної революції 1917 р., був достатньо авторитетним і, цілком зрозуміло, складав конкуренцію навздогін утвореним ЦК КП(б)У та Народному Секретаріатові УНР [назва першого радянського уряду в Україні – Л.Д.]. Ще задовго до пам'ятного IV з'їзду, який проголосив утворення ДКРР, писала Є. Бош, тривав пошук оптимального варіанту щодо державного визначення України. Станом на початок грудня 1917 р., коли в Україні була при владі Центральна Рада на чолі з М. Грушевським, представники Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, що з'їхались на свій перший Всеукраїнський з'їзд у Харків, зіштовхнулись із потужним «лоббі» донбасівців і кривбасівців на чолі з більшовиком Ф.А. Сергєєвим (Артемом). Є. Бош пригадує, що на з'їзді панували безлад і розбрат: делегати деяких Рад робітничих депутатів пропонували визнати Центральну Раду і об'єднатися з «петлюрівцями»; інші вважали, що Донецько-Криворізька область має приєднатися до Росії; меншовики закликали до створення Донецько-Криворізької автономної області, незалежної, як від Росії, так і від української центральної влади [3, с. 135-136]. Особливу думку з даного питання висловив М. Скрипник: він запропонував включити Донецький і Криворізький райони до складу «Південноросійської Української Республіки – частини Всеросійської Федерації Радянських Республік» [10, с. 175; 12, с. 229].

Як зазначила більшовичку Є. Бош, обстановка на I Всеукраїнському з'їзді Рад була вкрай напруженою: представники Центральної Ради поводитися «нахабно, з викликом» та погрожували зброєю. Представники Рад були «різнокольоровими», з невеликим відсотком більшовиків у своєму складі. І нарешті, не було єдності між крайовим парткомітетом [так Є. Бош називає центральний орган більшовицької влади в Україні – Л.Д.] і президією Донецько-Криворізького обласного та Харківського партійних комітетів [3, с. 134-135].

Про домінуючі на цьому тлі позиції «донбасівців-кривбасівців» свідчить той факт, що крайовий партійний комітет був запрошений на термінові збори президії Донецько-Криворізького обласного і Харківського парткомітетів за пропозицією Артема [3, с. 135]. Свої лідерські амбіції Ф.А. Сергєєв задовольнив і під час проведення засідань з'їзду: не витримавши галасу, «втративши терпіння», Артем піднявся і заявив, що «він як голова Донецько-Криворізького обласного комітету бере на себе керівництво цими зборами і вимагає надати йому 3 хвилини...»; Артему дали висловитись, «передбачливо вручивши йому годинника» [3, с. 136]. За висловом Є. Бош, вольовий Артем зумів припинити небажані дебати на з'їзді [3, с. 136].

Міцні позиції Донецько-Криворізького обласного і Харківського парткомітетів, на наш погляд, були цілком закономірними. Саме у розвинутих промислових регіонах більшовицька партія могла розраховувати на підтримку організованого пролетаріату; саме у Донбасі і Кривбасі радянська влада претендувала на «місцеве», «автохтонне» походження, у той час, як у

сільськогосподарські регіони України остання була принесена «на штиках Червоної Армії».

Отже, Донецько-Криворізький регіон в особі свого лідера Артема під час встановлення радянської влади в Україні всіляко демонстрував свою відмінність від інших українських територій.

На думку істориків радянської доби, цей територіально-виробничий, а не національний, принцип державного будівництва в Україні не знаходив підтримки у владних колах більшовиків. Проти утворення ДКРР виступили як українські більшовики, зокрема, вищеназаний М. Скрипник, так і їх російські колеги. У відповідь на повідомлення Артема про утворення Донецько-Криворізької республіки як автономної частини Російської федерації лідер ВЦВК РРСФР Я.М. Свердлов писав: «Відокремлення вважаємо шкідливим». Негативною була й позиція голови РНК РРСФР В.І. Леніна, за участю якого була прийнята постанова про Донецький басейн «як частину України» [14, с. 70].

У сучасній українській історіографії з цього питання одностайності немає. Професор В.Ф. Солдатенко фактично поділяє вищеназану позицію, його колеги по цеху (І.Ф. Курас, В.В. Іваненко, О.О. Поплавський) наполягають на тому, що більшовики навмисне розколювали Україну [10, с. 177-178; 12, с. 228; 13, с. 203]. На наш погляд, у вирішенні цієї проблеми слід враховувати зовнішній фактор: після Брестської угоди РСФРР усіяло уникала зіткнень із Німеччиною, одночасно намагаючись зберегти промислові регіони України від німецької окупації. Нарком Г.В. Чичерін звертався до німців із листом, у якому просив їх визначитися зі своїм розумінням східного кордону України. Коли ж стало очевидним, що Німеччина окупує і ДКРР, Артем відмовився від колишньої позиції і заявив, що Донецько-Криворізька Радянська Республіка є складовою частиною України і утворює єдиний фронт боротьби проти окупантів. Зміну поглядів засудили колеги Артема – С. Васильченко, М. Жаков, В. Філов, які і після II Всеукраїнського з'їзду Рад (17-19 березня 1918 р.), що юридично оформив приєднання ДКРР до складу радянської УНР, продовжували опір входженню Донецько-Криворізького регіону до складу України [8].

Стримане ставлення керівників більшовицької Росії до ДКРР опосередковано підтверджується й тим фактом, що Артем, безперечно талановитий і достатньо досвідчений керівник, був усунутий від влади, як тільки було покінчено з територіально-політичною роздробленістю України [і це в умовах катастрофічного кадрового голоду – Л.Д.]. Щоб утримати єдність України та урівноважити амбіції її лідерів (на той час Г. П'ятакова і Ф. Сергєєва (Артема)), за рекомендацією В.І. Леніна, головою Раднаркому УСРР у 1919 р. був призначений «варяг» Х. Раковський [2, с. 310]. Тим часом, Артем назавжди покинув Україну, а через 2 роки пішов із життя. Враховуючи зазначені обставини, детективно виглядає коментар Й. Сталіна, зроблений ним після загибелі Артема: як пригадує син Федора Сергєєва – Артем Федорович – після смерті батька командарм С. Будьонний нарікав: яка, мовляв, випадковість,

катастрофа, яка неочікувана та нагла смерть, на що Сталін відповів: «Якщо випадковість має політичні наслідки, то до такої випадковості варто уважніше придивитися» [22].

Тож, утворення ДКРР стало неординарною подією 1918 р. Останнє поклало початок територіальному сепаратизму в Україні та спровокувало не аби яке політичне напруження у більшовицьких органах влади.

Таким чином, Донецько-Криворізька Радянська Республіка стала кульмінаційним моментом у політичній кар'єрі Артема, який на той час був авторитетним лідером регіону і фактично не визнавав влади українського більшовицького центру. Виокремлення промислово розвинутих басейнів зі складу України брутально порушувало її етнічні кордони, загрожувало територіальній цілісності й економічному потенціалу останньої і не влаштувало не тільки Центральну Раду, але й мислячих у національній площині більшовиків.

Бібліографічні посилання:

1. Александрова Н. Артем / Н. Александрова. – М.: ГИЗ, 1922; Астахова В.И. Революционная деятельность Артема в 1917-1918 гг. / В.И. Астахова. – Харьков, 1966; Кузьмин Н.П. Рассвет. Повесть о Федоре Сергееве (Артеме) / Н.П. Кузьмин. – М.: Политиздат, 1979. – 454 с.; Могилевский Б.П. Артем (Федор Сергеев) / Б.П. Могилевский. – М.: Мол. Гвардия, 1960. – 367 с.; Могилевский Б.П. Наш Артем / Б.П. Могилевский. – Харьков, 1982; Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник / А.П. Шикман. – М., 1997.
2. Бойко О.Д. Історія України / О.Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 568 с.
3. Бош Е.Б. Год борьбы / Под научн. ред. П. Л. Варгатюка. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 447 с.
4. Варгатюк П. Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В.І. Леніна / П. Варгатюк // Сторінки політичної історії України: Методичні рекомендації викладачам і студентам. – К., 1990. – С. 83-91.
5. Варгатюк П.Л. Криворіжжя. Путівник / П.Л. Варгатюк. – Дніпропетровськ: Видавництво «Промінь», 1969. – 166 с.
6. Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф. История Украинской ССР. Хронологический справочник / В.Ф. Верстюк, Е.Н. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К.: Наук. думка, 1990. – 599 с.
7. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. – М.: «Советская Энциклопедия», 1989. – 832 с.
8. Думанський В. Дітище «полум'яного революціонера» Артема. До 90-річчя Донецько-Криворізької радянської республіки / В. Думанський // Дзеркало тижня / Людина. – 2008. – № 9 (688). – 8-14 березня.
9. Енциклопедія Криворіжжя в 2-х т. Т. 1. / Упор. В.П. Бухтіяров. – Кривий Ріг: Видавництво «Явва», 2005. – 699 с.
10. Іваненко В.В., Поплавський О.О. Утворення Донецько-Криворізької радянської республіки: ілюзія прагматики чи сила риторики? / В.В. Іваненко, О.О. Поплавський // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. – С. 171-179.
11. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область / Предс. редкол. И. В. Васильев. – К.: Главная редакция УСЭ, 1977. – 839 с.
12. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
13. Історія України / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1977. – 416 с.

14. Історія Української РСР у 2-х т. Т. 2. / Ред. кол. П. П. Гудзенко, І. М. Мельникова та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – 860 с.
15. Курас І.Ф. Ілюзія і практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецьк-Криворізьку республіку / І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко // Пам'ять століть. – 2000. – № 6. – С. 60-77; Турченко Ф.Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя, 2005. – С. 92-109; Верменич Я. Радянські моделі адміністративно-територіального устрою України (1917-1932 рр.) / Я.Верменич // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – с. 3-14.
16. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
17. Пахомов А. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов / А. Пахомов. – Днепропетровск: Облиздат, 1958. – 203 с.
18. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: «Советская энциклопедия», 1988. – 1600 с.
19. Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька республіка: історія і уроки / В.Ф. Солдатенко // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995.
20. Турченко Ф.Г. Новейшая история Украины. Часть первая. (1917-1945 гг.) / Ф.Г. Турченко. – К.: Генеза, 1995. – 344 с.
21. Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник / Гол. ред. Ф. С. Бабичев. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986. – 496 с.
22. Хорошилова Т. Приемный сын Сталина / Т. Хорошилова // Российская газета. – 2006. – 10 ноября.

Надійшла до редколегії 04.03.2010 р.